

Гупало Віра. Звенигород і Звенигородська земля у XI—XIII століттях (соціоісторична реконструкція)

Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. — 532 с.

Історія давньоруського міста все ще належить до числа недостатньо розроблених. Проблема їхнього походження, соціальної суті і структури віддавна привертає увагу вітчизняних і зарубіжних науковців, оскільки міста були опорними пунктами, соціально-економічними, політичними та культурно-освітніми центрами як окремих удільних князівств, так і Давньоруської держави в цілому. При спробі простежити і зрозуміти процес становлення давньоруського міста дослідники натрапляють на певні труднощі. По-перше, історія становлення і розвитку цих поселенських структур нерівномірно висвітлена у писемних джерелах. По-друге, незначна кількість археологічних матеріалів стосовно окремо взятого міста також не завжди може повно розкрити питання містотворення, визначення місця ремісничого посаду у процесі виникнення і формування міста тощо. По-третє, залишається низьким рівень теоретичної розробки проблеми.

Отже, як видно, у вітчизняній історіографії вивчення соціально-економічного, політичного та культурного розвитку давньоруських міст займає важливе місце. Поєднання та глибокий взаємоаналіз писемних джерел і археологічного матеріалу, який постійно поповнюється, дозволяють отримати важливу інформацію про генезу середньовічних міст України, визначити особливості, шляхи й хронологічні рамки їхнього розвитку. Отже, розробка науково обґрунтованої типології давньоруських поселень в цілому і міст зокрема входить у число актуальних завдань історіографії. Від її успішного вирішення багато в чому залежить дослідження загальних закономірностей історичного розвитку феодальної Русі. Разом з цим, створення наскрізної класифікації і пе-

ріодизації давньоруських міст наштовхується на певні труднощі, пов'язані перш за все з тим, що жодне з писемних джерел не дає детальної характеристики давньоруського міста. Звідси і розбіжності в опублікованих типологіях феодальних міст періоду IX — середини XIII ст. У зв'язку з цим надзвичайно важливим є вивчення археологічних матеріалів, що містять цінні дані для вирішення широкого кола питань, пов'язаних з проблемою типології та структури давньоруських міст в цілому та Галицької землі зокрема.

У цьому контексті монографія Гупало В. є досить актуальною і складає певний науковий інтерес, оскільки присвячена одному з найбільших міст Галицького князівства.

Заслугою автора є введення в науковий обіг значних археологічних матеріалів, здобутих в результаті попередніх досліджень, власних польових розвідок і розкопок за останні роки. До нашого часу спеціального дослідження з історії цього визначного міста немає. В наукових працях, які стосувалися теренів Галицької землі ці питання розглядалися побічно, у загальному контексті історії її населення.

Автором накопичений значний археологічний матеріал який ще не був систематизований і опублікований. Саме він складає джерельну базу рецензованої монографії. Таким чином вперше проведено спеціальне дослідження по даній темі за матеріалами конкретного регіону з широким використанням археологічних, топонімічних та писемних джерел, які вдало взаємодоповнюються. Такий підхід дав можливість з більшою повнотою висвітлити, а в окремих випадках підняти і розглянути по-новому ряд питань, пов'язаних з розвитком господарства та побуту давньоруського міста протягом тривалого хронологічного відрізка часу в п'ятсот років.

Монографія складається із передмови, семи розділів, висновків, бібліографії та змістовних додатків.

Уже в самій передмові Віра Гупало намітила завдання для розкриття поставленої мети, а саме з'ясуванню характеру планувальної структури міста, його складових частин та розвитку забудови у часі та просторі. На глибокому аналізі різноманітних джерел автор зробила досить вдалу спробу окреслити межі Звенигородської волості, що тяжіла до міста. Досить ґрунтовно автор визначила хронологічні межі дослідження.

У першому розділі «Джерельна база, історіографія та історія археологічних досліджень» автор аналізує різноманітні джерела: наративні, зображальні, епіграфічні, нумізматичні, сфрагістичні, археологічні, топонімічні, фольклорні, що дало змогу Вірі Гупало цілісно представити ранньофеодальне місто, риси урбаністичних процесів на теренах Південно-Західної Русі.

Характеризуючи історіографію автор досить детально розглядає проблему локалізації літописного Звенигорода Галицького в працях дослідників ХІХ—ХХ ст. При цьому В. Гупало відзначає наявність на теренах України шести місцевостей з топонімом «Звенигород». Вона цілком слушно дотримується думки висловленої ще М. Грушевським, що «літописні відомости вказують на Звенигород під Львовом як на єдино можливий з галицьких Звенигородів». Відзначена гіпотеза Леонтія Войновича стосовно Звенигорода на Дністрі потребує ґрунтовних підтверджень археологічними дослідженнями.

Наступна частина першого розділу присвячена характеристиці історіографії, яка стосується вищезначеного міста та його округи. Представлена вона в тематично-хронологічному руслі, коли розглядаються питання статусу міста, визначення території Звенигородського князівства, топографії та планувальної структури дитинця, соціально-економічної характеристики міста, мікротопоніміки, як у межах Звенигорода та його околиць, так і всього князівства. При цьому, на нашу думку, наукові досліді Станіслава Сарніцького стосовно локалізації Звенигорода, варто було б віднести у перший підрозділ.

Вагомою частиною дослідження є досить ґрунтовний аналіз історії досліджень городища, його пригородів і округи представлений у хронологічній послідовності. Віра Гупало показала внесок кожного з науковців у дослідження

літописного міста починаючи з початку ХІХ ст. Автор також побіжно розглянула відкриття нових пам'яток як в околицях городища, так і на території, що ототожнюється власне із Звенигородським князівством, що формує детальнішу уяву про тип населених пунктів, густоту і особливості їх розташування.

У другому розділі «Територія Звенигорода і сусідні терени у доісторичну добу та ранньослов'янський період» автор характеризує природно-ландшафтні умови формування поселенської структури. У першому підрозділі аналізується заселеність Звенигородської низовини починаючи з часу пізнього палеоліту до пізньоримського часу. Виграло б дослідження, якщо б автор доповнив текст ілюстративним матеріалом, що стосується виявлених археологічних культур.

Другий підрозділ присвячений, в основному, етнічній атрибуції археологічних слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття, що належали східним (білим) хорватам. В. Гупало характеризує регіональні протоміські осередки Стільсько і Пліснеськ. Можна було подати більш розгорнуто характеристику ще одного із центрів племінного князіння хорватів у Ревно, а не обмежитись лише згадкою.

У третьому розділі автор розглядає літописні повідомлення про Звенигород. Заслугою Віри Гупало є те, що вона вплітає історію міста в історичну канву політичних взаємин на Русі, що дало їй можливість зробити досить виважені висновки про значення міста в історичному контексті епохи, показати його роль як найбільшого регіонального центра та мінливості його політичного статусу впродовж становлення, розвитку та занепаду Звенигородського князівства у контексті історії Галицької землі в цілому.

У четвертому розділі «Ретроспективна топографія» автор розглядає особливості забудови центральної частини Звенигорода після того, як місто було зруйноване ордами Батия. Значна увага приділяється перебудовам замку протягом ХVІІ—ХVІІІ ст. На підставі розвідок науковців ХІХ ст. та картографування артефактів сучасними дослідниками В. Гупало досить вдало визначає межі давньоруського дитинця літописного міста, в рамках верхнього замку, вказуючи при цьому на помилковість свідчень В. Ільницького, А. Сенявського, А. Снайдера та Л. Чачковського, які локалізували давньоруські укріплення в межах нижнього замку, на місці окольного міста (за В. Гупало). Досить

аргументованою виглядає реконструкція в'їзду на територію дитинця літописного міста, система забудови та мережа вулиць, локалізація цвинтарів, храмів та пригородів.

Важливими є п'ятий і шостий розділи. У п'ятому розділі автор на основі обстежень та досліджень топографії місцевості досить ґрунтовно розглянув особливості планувальної структури складових частин міста, характер його забудови у просторі і часі. Значна увага приділяється наслідкам багаторічних досліджень дитинця міста, його територіально-топографічній структурі та планіграфії. Це дало можливість виділити на ньому об'єкти, що відносяться до XI — першої половини XIII ст. (укріплення, житла, дерев'яна церква, криниця), пілямонгольські споруди XIV—XVII ст. (цвинтар, палац). Так звані «криниці» могли бути цистернами для збирання води, які відомі на інших археологічних пам'ятках Українського Прикарпаття, зокрема городищі X—XI ст. в Коростоватій на Буковині. Аналіз речового матеріалу дав змогу автору розглянути соціальний характер мешканців дитинця. Простежено, що після знищення Звенигорода на дитинці був облаштований цвинтар, на яку хоронили заможних людей, що засвідчено рештками золототканих фрагментів одягу. Подібна ситуація досліджена на Чорнівському городищі, коли після його зруйнування тут, у другій половині XIII—XIV ст. знаходився могильник.

Досить детально Віра Гупало розглянула систему і хронологію забудови окольного города, де вона виділяє три хронологічних періоди забудови. Збагачують книгу достатньо детальні плани стратиграфічних розрізів основних археологічних об'єктів досліджених на його території. Доповнюються ці плани мистецько виконаними графічними реконструкціями мурованої церкви та палацу, фотографіями та малюнками знахідок, що дає можливість археологам шукати їх аналогії. Аналіз споруд та артефактів виявлених у них дав змогу автору виділити у північній частині посаду житлові, господарські та виробничі будівлі, пов'язані з певними видами ремесел (косторізним, ювелірним, ковальським). У східній частині окольного города виділені як житлові, так і виробничі споруди пов'язані із залізообробкою, які могли суміщувати обидві функції. Окремі знахідки сільськогосподарських знарядь можуть свідчити про заняття місцевого населення городництвом. Віра Гупало припускає наявність у цій частині посаду садибної забудови. Найголовнішими об'єктами цієї ді-

лянки є церква каплиця-усипальниця та палац із комплексом двірцевих службових приміщень як осередку князівської та духовної влади. Аналіз артефактів південної частини посаду свідчать про те, що за інтенсивністю забудови вона нічим не відрізнялася від попередніх. Важливим доповнення є те, що тут виділено забудову XI ст. яка, однак, не мала регулярно характеру. Аналогічний характер мала й західна частина посаду. Тут вдалося простежити поетапність освоєння зазначеної території, характер її забудови різнотипними житлово-господарськими об'єктами, ґрунтовне перепланування, наявність культової споруди, перенесення оборонних споруд, збільшення площі і зміну планувальних осей ділянок. На нашу думку, в роботі при характеристиці різних типів житлових, господарських та виробничих споруд автору необхідно було б показати аналогії на інших теренах Давньої Русі. Це дало б змогу простежити загальноруські принципи планування, способів спорудження, матеріалу і ін., або вичленити локальні, характерні лише для даного регіону способи будівництва і обладнання вищезазначених споруд.

Заслуговує уваги те, що автор, не дивлячись на майже цілковиту руйнацію давньоруських укріплень бастіонною лінією замку нової доби, зробила досить вдалу спробу проаналізувати характер оборонних споруд дитинця і окольного міста. В. Гупало вдалося виділити, як і в житловій забудові, три етапи спорудження оборонних ліній. Вона простежила найдавніший етап існування укріплень довкола дитинця і з північної сторони східної частини посаду. Автору вдалося реконструювати значні перепланування і зміну характеру оборонних споруд у XII ст. У цей час широко починають використовуватися особливості рельєфу місцевості (ескарпування крутих берегів, корегування сітки водних артерій, зведення системи гідроспоруд). Аналогічні звенигородським, греблі для підтримки рівня води в ровах довкола городища, простежені в давньоруському місті Ленківці на Пруті. Третій етап спорудження оборонних ліній, припадає, на думку, В. Гупало, на першу половину XIII ст., коли із західного і, ймовірно, північного боку городища, було зведено потужну другу лінію оборони, що перетворило місто у неприступну твердиню.

Вперше для Звенигорода В. Гупало реконструювала наявність скісного частоколу. При цьому вона відзначає слабу вивченість такої системи оборони на території Українського Прикарпаття окрім Галича. У той же час, обо-

ронні кліті на давній поверхні і частокіл були досліджені на Чорнівській феодальній укріпленій садибі XII — першої половини XIII ст.

Важливим у монографії є шостий розділ у якому розглядаються пригороди і передмістя Звенигорода. Цікавими на наш погляд є матеріали західного, південного та східного пригородів, де зафіксовані процеси, пов'язані зі зміною планувальної структури у просторі і часі, виявлені комплекси ремісничих майстерень пов'язаних з ковальською та чинбарською справами, залишки дерев'яної церкви св. Параскеви П'ятниці, торгової площі. Усі виявлені об'єкти носять сліди пожежі, що дало можливість автору співвіднести час їхнього руйнування із навалом ординців у 1251 р.

Найінформативнішим стосовно планувальної структури давньоруського Звенигорода є північно-східний пригород, де виявлені залишки дерев'яних конструкцій житлово-господарських споруд, настилу вулиці та провулків, огорож, що дало можливість В. Гупало провести локалізацію об'єктів, їхні параметри, типи конструкцій, виділити межі садиб, дендрохронологічним аналізом підкріпити періодизацію виявлених об'єктів. На основі здобутих матеріалів автор виділяє три будівельних горизонти з якими чітко корелює забудову. Це стало підставою відтворення динамічної картини розвитку пригороду — поступове будівництво споруд, зростання кількості майстерень, наявність двоповерхових житлових будинків. Важливим доповненням до розлогої картини забудови пригороду є розгляд В. Гупало основних рис конструкцій будівель і їхніх елементів, серед яких вона виділяє, зокрема, залишки двоповерхових споруд. Важливим, на наш погляд, є виділення в межах пригородів чітко фіксованих садиб і, на основі виявленого матеріалу, їх соціальна інтерпретація, яка підтверджується змістом повністю збереженої берестяної грамоти.

Немаловажне значення для ґрунтового аналізу структури Звенигорода має характеристика передмість їх топографії і планувальної структури, на що також звернула увагу В. Гупало. Вона виділяє за межами укріплень три лінії передмість аналізуючи їх структуру. Цілоком логічно, що на них розташовувалися городи, цвинтарі для містян, феодальні садиби, монастир (?) і прилеглі невеликі селища. На підставі вищевикладеного В. Гупало приходять до цілоком виважених висновків, що пригороди, передмістя становили єдиний соціальний організм із міською територією Звенигорода.

Останній розділ присвячений характеристиці території і хронології Звенигородської землі, що є однією з найдискусійніших проблем, обумовленої незначними повідомленнями писемних джерел та недостатністю археологічних матеріалів. Але навіть при цьому В. Гупало на основі залучення усього наявного джерельного матеріалу, артефактів з археологічних розвідок та картографування пам'яток характеризує населенні пункти, обґрунтовано виділяє мікрорегіональні центри, відзначає основні комунікативні магістралі. На підставі таких різновекторних досліджень автор цілоком слушно відзначає винятковий характер столяного Звенигорода як найбільшого адміністративного, політичного, культурного і економічного центру в регіоні, перетвореного в попелище Батієвими загонами.

Характеризуючи виявлені в досліджених об'єктах артефакти В. Гупало відзначає картину господарства та економічного розвитку населення Звенигорода, виділяючи при цьому рільництво, скотарство, промисли, а також ремісниче виробництво, яке включало в себе деревообробне, косторізне ремесла, обробку заліза, слюсарну та ювелірну справи тощо. Кожний з вищеназваних видів ремесел представлений виробничими спорудами, знаряддями і продукцією, які дають можливість судити про рівень розвитку в місті того, чи іншого виду ремесла. Однак при цьому автор не подає їх детальної характеристики, що дало б змогу іншим дослідникам знаходити певні аналогії тощо. Так само, на фоні характеристики різноманітних категорій імпортованих речей, недостатньо висвітлені торговельні зв'язки населення міста, які відігравали досить суттєву роль. Варто було б охарактеризувати й військову справу містян. Однак, напевно, все це буде розгорнуто пророблено у наступному фундаментальному дослідженні В. Гупало.

У підсумках монографічного дослідження автор робить цілоком переконливі висновки, що Звенигород є типовим давньоруським містом, а його історія є важливою для реконструкції історії феодального суспільства.

Отримані матеріали в результаті досліджень Звенигорода, значно доповнюють нашу уяву про давньоруське місто, його складові частини, етапи його розвитку, а також збагатили вітчизняну історичну науку новими неоціненними археологічними джерелами, які у майбутньому допоможуть науковцям при вивченні давньоруського міста періоду розвинутого середньовіччя.

Значно доповнюють монографію значний список використаної літератури, додатки, які включають таблиці з переліком розкопаних площ, періодизацією і хронологією об'єктів, дендрохронологічний аналіз об'єктів, досліджених на північно-східному пригороді та каталог пам'яток, відкритих в межах Звенигородської землі.

Монографія Віри Гупало залишає враження оригінального дослідження. Вона базується на значному фактичному матеріалі, який дозволяє зробити переконливі висновки з актуальних проблем історії досліджуваного регіону. Монографія відзначається новизною матеріалів і актуальністю проблематики.

Книга В. Гупало має також практичне значення. Одержані матеріали і висновки можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з стародавньої історії України, для характеристики періодів розвиненого та пізнього середньовіччя не тільки досліджуваного регіону, але й для всієї Української держави, при вивченні нормативних курсів «Археологія України», «Історія України», «Етнологія України», а також у спеціальних курсах і семінарах на історичних факультетах вищих навчальних закладів України.

Монографія зацікавить широке коло науковців і всіх, хто цікавиться історичним краєзнавством.

*І.П. ВОЗНИЙ,
доктор історичних наук, професор Чернівецького
національного університету імені Юрія Федьковича.*